

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

FILOZOFIJA I RELIGIJA SUVREMENE PERSPEKTIVE

ZBORNİK RADOVA SA ZNANSTVENOG SKUPA ODRŽANOG 3. XII. 2016.
NA KATOLIČKOM BOGOSLOVNOM FAKULTETU SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

UREDILI:

Danijel Tolvajčić
Iva Mršić Felbar
Nenad Malović
Alojz Ćubelić

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Kršćanska sadašnjost

Zagreb, 2018.

Sadržaj

SADRŽAJ	5
PREDGOVOR	13

METODOLOŠKA PITANJA FILOZOFIJSKOG PRISTUPA RELIGIJI

Lino VELJAK i Mirko MLAKAR

PREDMET FILOZOFIJE RELIGIJE	19
Sažetak.....	19
Uvod.....	19
1. Pokušaji određenja.....	20
2. Dio metafizike?.....	22
2.1. Filozofijska kritika religije.....	24
2.2. Apologetika.....	25
3. Grana antropologije?.....	26
4. Pokušaji razrješenja.....	27
Ni metafizika ni relativizam.....	29

Marco MOSCHINI

UNA PROPOSTA SUL TEMA DI 'FILOSOFIA E RELIGIONE NELLA PROSPETTIVA CONTEMPORANEA'	33
Riassunto.....	33

Aleksandra GOLUBOVIĆ

SMIJEMO LI VJEROVATI OSOBI KOJA NAM GOVORI O BOGU?	43
Sažetak.....	43
Uvod.....	44
1. Od epistemologije do epistemologije religije.....	46
2. Znanje o Bogu.....	47
3. Iskustvo Boga.....	50
4. Pouzdanost u čovjekov spoznajni aparat.....	54
Zaključak.....	56

Danijel TOLVAJČIĆ

TEOLOGIJSKI ANTROPOMORFIZAM, INSTRUMENTALIZACIJA ZLA I OPRAVDANJE BOGA. O (NE) ODRŽIVOSTI NEKIH SUVREMENIH TEODICEJA	59
Sažetak.....	59
Uvod.....	59
1. Skica dvaju središnjih suvremenih teodicejskih rješenja.....	60
1.1. Teodiceja većeg dobra (Richard Swinburne).....	60
1.2. Teodiceja stvaranja duša (John Hick).....	63
2. „Moralna antiteodiceja“: kritika teologijskog antropomorfizma i etičke instrumentalizacije zla.....	66
3. Alternativna rješenja?.....	70
Zaključak.....	73

KLASIČNE I SUVREMENE PERSPEKTIVE FILOZOFIJSKOG TEMATIZIRANJA RELIGIJE

Josip OSLIĆ

RELIGIJA KAO „OSJEĆAJ ČISTE OVISNOSTI“ O APSOLUTNOM KOD F. D. E. SCHLEIERMACHERA	79
Sažetak.....	79
1. Uvod: od teorije religije k' nauku o vjeri'.....	79
2. Sveti spisi – „mrtvi mauzolej religija“.....	81
3. Zadaće nauka o vjeri.....	83
4. Zaključna razmatranja: mjesto hermeneutike u Schleiermacherovu nauku o vjeri.....	88

Goran SUNAJKO

SCHOPENHAUEROVA FILOZOFIJA IZMEĐU METAFIZIKE I FILOZOFIJE	95
Sažetak.....	95
Uvod.....	95
1. Metafizički pojam volje prije Schopenhauera.....	96
2. Schopenhauerov metafizički pojam volje.....	99
2.1. Metafizičko potvrđivanje volje za život.....	100
2.2. Religijsko opovrgavanje volje za životom.....	103
2.2.1. <i>Pravednik</i>	104
2.2.2. <i>Asket</i>	105
2.2.3. <i>Svetac</i>	106
2.2.4. <i>Samoubojica</i>	107
Zaključak: Može li religija biti izlaz iz pesimizma?.....	107

Gottfried KÜENZLEN

MAX WEBER: DIE ENTZAUBERUNG DER WELT	111
Abstract.....	111
1. Zugang.....	112
2. Der „Geist“ des Kapitalismus.....	114
3. Die Entzauberung der Welt.....	116

3.1. Der religionsgeschichtliche Prozess der Entzauberung	116
3.2. Wissenschaft in der entzauberten Welt	117
4. Politik in der entzauberten Welt	119
4.1. Erlösungsreligion und Politik: ein Spannungsverhältnis	119
4.2. „Politik als Beruf“: Zur Ethik des Politischen	120
5. Max Weber: Diagnostiker der Gegenwart	122
<i>Literatur</i>	123

Boško PEŠIĆ

ORISI FENOMENOLOGIJE RELIGIJE	127
Sažetak	127
I.	128
II.	131
III.	133
IV.	135
Zaključno	136

Ivan ŠESTAK

PERSONALIZAM U MISLI IVANA KOZELJA I MIJE ŠKVORCA	139
Sažetak	139
Uvod	140
1. Nekoliko bio-bibliografskih podataka uz oo. I. Kozelja i M. Škvorca	141
2. Ivan Kozelj	143
2.1. Posebnost osobe	143
2.2. Čovjekova sloboda kao sposobnost samoostvarenja	144
2.3. Familijarnost razuma i bitka	145
2.4. Čovjek kao biće nesigurnosti	146
2.5. Savjest i angažman za druge	150
3. Mijo Škovrc	151
3.1. Škvorc cijeni personalizam	151
3.2. Emanuel Mounier	152
3.3. Nikolaj Berdjajev	153
3.4. Maurice Blondel	153
3.5. Jacques Maritain	154
3.6. Ostali personalisti	155
Zaključak	155

RELIGIJA IZMEĐU FILOZOFIJE I TEOLOGIJE

Branko MURIĆ

OBJAVA IZMEĐU TEMELJA I GRANICE FILOZOFIJSKO-TEOLOŠKOG INTERESA	161
Sažetak.....	161
Uvodno promišljanje.....	161
1. Od nemogućnosti prema mogućnosti govora o „objaviteljskoj misli“ kao poveznice za filozofijsko-teološki diskurs o objavi.....	163
2. Trostruko obilježje objave kao uvjet mogućnosti filozofijsko-teološkog diskursa o valjanosti „objaviteljske misli“.....	165
2.1. Imanentno obilježje objave: unutarjni put subjektivnosti.....	166
2.2. Transcendentno obilježje objave: put intersubjektivnosti koji se razotkriva u „totalno Drugome“.....	169
2.3. Darovanost kao obilježje objave na putu metafizike caritasa.....	171
Zaključno promišljanje.....	173

Iva MRŠIĆ FELBAR

(NE) RAZUMLJIVOST TEOLOŠKOG JEZIČNOG DISKURSA	175
Sažetak.....	175
Uvodne napomene.....	175
1. Pitanje teološkog jezičnog diskursa.....	177
1.1. Polidijalostičnost teologije.....	179
1.2. Teološka otvorenost?.....	180
1.3. Problem simbola i simboličkoga govora.....	181
2. Primjer prijevoda kao polazišta za razmišljanje o suvremenom teološkom iskazu.....	182
3. (Bes)perspektivna riječ?!.....	184
Zaključak.....	185

Rusmir ŠADIĆ

SUVREMENA KRETANJA UNUTAR MUSLIMANSKOG FILOZOFSKOG MIŠLJENJA. T. RAMADAN – S. H. NASR – Z. SARDAR	189
Sažetak.....	189

Uvod.....	189
Tarik Ramadan – mislilac <i>radikalne</i> reforme.....	191
Seyyed Hossein Nasr – perenijalist i „mislilac Svetog“.....	194
Ziauddin Sardar – kritičar i filozof znanosti.....	198

Zoran TURZA

DEKONSTRUKCIJSKA TEOLOGIJA: GENEALOGIJA JEDNE SINTAGME	203
Sažetak.....	203
Uvod.....	203
1. Genealogija dekonstrukcijske teologije: Martin Heidegger i Jacques Derrida.....	205
2. Dekonstrukcijska teologija: John D. Caputo.....	208
Zaključak.....	211

DRUŠTVO, ZNANOSTI I RELIGIJA

Ivan ŠTENGL

PSIHOTIČNA STANJA I RELIGIOZNI DOŽIVLJAJ: FENOMENOLOŠKI PRISTUP SPECIFIČNOJ SIMPTOMATOLOGIJI	217
Sažetak.....	217
Uvod.....	218
1. Simptomatologija i etiološki modeli psihotičnih stanja.....	219
2. Religiozni sadržaji u psihotičnim stanjima.....	222
3. Od simptoma do fenomena: psihički poremećaj i egzistencijalno trpljenje.....	226
4. Doprinos fenomenologije (psiho)terapijskoj strategiji psihotičnih stanja.....	230
5. Ometajuće-diferencirajući elementi religioznog i psihotičnog doživljaja.....	233
Zaključak.....	238

Matija ŠTAHAN

O IDEJI KRŠĆANSKOG DRUŠTVA	243
Sažetak.....	243
1. Uvod.....	243
2. Ideja kršćanskog društva iz 1939. godine.....	245
3. Ideja kršćanskog društva iz 2017. godine.....	249
Zaključak.....	256

Saša HORVAT

NEUROZNAKSTVENA ISTRAŽIVANJA RELIGIJE: PROBLEMATIKA I PERSPEKTIVE	259
Sažetak.....	259
Uvod.....	259
1. O religiji i neuroznanostima.....	260
1.1. Čemu neuroznanstvena istraživanja religije i što se traži?.....	262
2. Kritički osvrt na neuroznanstvena istraživanja religije.....	264
Zaključak.....	271

Franjo MIJATOVIĆ

**TEISTIČKA INTERPRETACIJA FIZIKALNOG SVIJETA JOHNA
POLKINGHORNEA – VREDNOVANJE I KRITIKA.....275**

Sažetak	275
Uvod.....	275
1. Božje djelovanje u fizikalnom svijetu	277
2. Bog u i izvan vremena.....	279
3. Polkinghorneov teizam	281
4. Vrednovanje i kritika Polkinghorneove teorije.....	282
Umjesto zaključka	284

Nenad Malović

**PNEUMOPATOLOGIJA DRUŠTVA – FILOZOFIJA I TEOLOGIJA
KAO TERAPIJA.....287**

Sažetak.....	287
Uvod.....	287
Pneumopatologija.....	289
Filozofija i teologija.....	294
Zaključak.....	298

ADRESE AUTORA.....301

PREDMET FILOZOFIJE RELIGIJE

Lino VELJAK i Mirko MLAKAR

Sažetak

Ako bi se predmet filozofije religije definirao kao ono transcendentno, onda bi ona bila dio metafizike, istovjetna s filozofijskom teologijom (u smislu klasične Wolffove razdiobe specijalnih metafizika). Ukoliko bi se filozofiju religije ograničilo na ljudski odnos spram transcendentnoga i/ili svetoga, onda bi ona predstavljala jednu od dimenzija ili aspekata filozofijske antropologije. Ako bi se središnjim problemom filozofije religije proglasila pitanja o mogućnostima racionalnog opravdanja vjerovanja u transcendentno (kao što je to slučaj u dominantnom dijelu analitičke filozofije religije), onda bi se filozofija religije u svojoj biti praktički izjednačila s racionalnim i noetičkim utemeljenjem teologije. Smije li se razrješenje naznačenih dvojbi u pogledu disciplinarnog statusa filozofije religije tražiti u prihvatanju pluralističke ili čak i ne-realističke interpretacije transcendentnoga i ljudskog odnosa spram transcendentnoga i/ili svetoga? Ili bi možda – filozofijski gledano – perspektivniji bio onaj put koji započinje ukidanjem organske veze transcendentnoga s apsolutnim? To bi ukidanje bilo opravdano samo pod uvjetom da razdvajanje transcendentije od apsoluta ne urodi padom u relativizam i posljedni cinizam.

Ključne riječi: filozofija religije, transcendentno, sveto, apsolut, racionalna ili prirodna teologija, antropologija

Uvod

Filozofija religije je, samorazumljivo, jedna od disciplina filozofije. Dakako, i ona zahtijeva definiciju, poput svih disciplina te poput svakoga bića, pojave, entiteta, itd. Po samorazumijevanju bi predmet filozofije religije trebala biti religija; religija se toj filozofijskoj disciplini predmeće kao istraživački odnosno problem spoznavanja. No, sam pojam religije nije nešto samorazumljivo, već se on koristi u veoma različitim značenjima, čime se ispostavlja kao prilično neodređen ili barem vrlo rastegnut pojam. Ovom se prigodom ograničavamo na tzv. klasični pojam

religije, kakav se oblikovao u (judeo)kršćanskoj tradiciji,¹ a koji se koristi i u vodećim orijentacijama novije i suvremene filozofije, počevši najkasnije od Kanta.²

1. Pokušaji određenja

U literaturi ćemo naići na različite, nerijetko i diferentne definicije filozofije religije, pa i na pretpostavke za filozofiranje o religiji. Primjerice, Zoran Kindić tvrdi da se religijom teorijski mogu baviti samo religiozne osobe, odnosno „male su šanse“ da će nereligiozna osoba doći do nekih dubljih uvida jer „to bi bilo kao kada bi se teorijom muzike bavila nemuzikalna osoba“.³ Prema navedenom srbijanskom filozofu, „nema nikakve sumnje“ kako je bolje čitati svece koji su „lično iskusili božansko i spoznali suštinu religije“ nego tumačenja filozofa koji „na intelektualan način pristupaju nadumnom fenomenu“; te „uloga“ filozofije religije „nije da rukovodi religijom“ (!?) nego da „doprinese samokritičnosti religije“, da bude njezin „korektiv“.⁴ Među ostalim (s autorskim pregledom lektura) je prijeporno je li religija samo *nadumna* ili je i u svojim sadržajima (raz)umna.

Mel Thompson, bivši anglikanski svećenik i plodan autor popularizacijskih djela iz različitih područja humanistike, u jednom britanskom priručniku ili propedeutičkom spisu piše da filozofija religije „proučava osnovne ideje i načela na kojima se temelji religija“, ispitujući „logičnu suvislost i značenje“ tvrdnji religioznih ljudi, te da „razmatra vjerska uvjerenja“, pitajući kako možemo znati jesu li ona istinita ili lažna, kakvim ih dokazima možemo potkrijepiti i zašto religiozni ljudi daju takve izjave.⁵ Prema Patricku Quinnu, irskom filozofu poznatom po istraživanjima Wittgensteinove filozofije, filozofija religije „pokušava razumjeti i procijeniti religijska vjerovanja i običaje“, a predmeti su te grane filozofije „priroda religije i vjerovanja, religijska vjera kao oblik vjerovanja i priroda religijskog iskustva, Božje postojanje“⁶ itd.

¹ Prema mišljenju istaknutoga talijanskog povjesničara religije Filorama, taj se pojam temelji na značenju što su ga „religiji“ pridali crkveni oci u 4. stoljeću (usp. Giovanni FILORAMO, *Che cos'è la religione. Temi metodi problemi*, Torino, 2004., 82).

² Usp. Immanuel KANT, *Vorlesungen über die philosophische Religionslehre*, Darmstadt, 1982., posebno stranice 10-17.

³ Usp. Zoran KINDIĆ, *Uvod u filozofiju religije*, Beograd, 2016., 7-8.

⁴ Usp. Zoran KINDIĆ, 9; 11.

⁵ Usp. Mel THOMPSON, *Filozofija religije*, Zagreb, 2003., 2.

⁶ Usp. Patrick QUINN, *Filozofija religije od A do Ž*, Zagreb, 2008., 81.

Uzmemo li u obzir mjerodavnije izvore, naići ćemo na definiciju filozofije religije kao „filozofijskog istraživanja središnjih tema i pojmova koji su uključeni u religijske tradicije“⁷, ili kao „znanosti o biti, izvoru i vrijednosti religije“ te o njezinu odnosu spram kulture i kao discipline koja kritički razmatra bitne sadržaje religijskih vjerovanja.⁸ Malo drugačije, ali ne u kontradikciji s prethodnim definicijama, nailazimo i na filozofiju religije kao disciplinu koja se bavi „čovjekovom vezanošću i odnosom s transcendentnim, bezuvjetnim, apsolutnim, Bogom naprosto“.⁹ Naići ćemo i na odredbu – izvedenu iz deskriptivnog razgraničavanja spram empirijske znanosti o religiji te spram teologije – prema kojoj filozofija religije traga za umnim sadržajem religije i vjerovanja odnosno za racionalnim razmatranjem vjerovanja, pri čemu je vrhovni kriterij umnost a ne vjera, kao što je to u fundamentalnoj teologiji, odnosno teologiji objave.¹⁰ No, i teologija objave, kad god pretendira na znanstvenost, mora se temeljiti na racionalnim i kritičkim metodama razmatranja svojega predmeta, kako je to, među ostalima, recentno formulirao bosanskohercegovački franjevac Drago Bojić.¹¹

Njemački autori koriste termin *religijska filozofija* (*Religionsphilosophie*), koji standardiziranim terminom *filozofija religije* prevodi i Vilim Keilbach.¹² U članku u kojemu se referira na suvremenike Bernharda Rosenmöllera te Georga Wunderlea, Johanna Petera Steffesa i Heinricha Straubingera, sintetizira koncepcije spomenutih filozofa i/ili teologa u pogledu predmetnog određenja „katoličke filozofije religije“ – ona se eta-

⁷ Usp. Charles TALIAFERRO, *Philosophy of Religion*, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition), u: <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/philosophy-religion/> (12. XII. 2016).

⁸ Usp. Rudolf EISLER, *Religionsphilosophie*, u: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* (1904.), u: <http://www.textlog.de/5018.html> (13. XII. 2016).

⁹ Usp. D. TOL. (= Danijel TOLVAJČIĆ), *Filozofija religije*, u: *Filozofski leksikon*, Zagreb, 2012., 365.

¹⁰ Usp. Franz von KUTSCHERA, *Vernunft und Glaube*, Berlin – New York, 1990., 6. Pod umnošću se tu podrazumijeva, dakako, *ratio*. Kutschera najkonciznije definira zadaću filozofije religije kao „dokazivanje mogućnosti subjektivno-racionalnog opravdanja religijskih vjerovanja“ (*Isto*, 250).

¹¹ Naglašavajući kako teologija u mjeri u kojoj zadržava znanstvenost i neovisnost u odnosu na hijerarhijske religijske strukture i njihov „doktrinarni pragmatizam“, ali i neovisnost u odnosu spram mode i diktata suvremenih socio-političkih i kulturnih trendova, zadržava i svoju znanstvenu poziciju te ostaje intelektualno izazovna i za one koji nužno ne pripadaju konfesionalnom kontekstu, teolog i komunikolog upozorava da se vjera bez teologije (stalnog reflektiranja vjere) pretvara u „čistu ideologiju, često upravljenu protiv drugih i suprotstavljenu suvremenim znanstvenim dostignućima“ (usp. Drago BOJIĆ, *Zlato i tamjan. Kritički osvrti na politiku i religiju*, Mostar, 2016., 109).

¹² Usp. Vilim KEILBACH, *Prijevor oko predmeta i metode filozofije religije*, u: *Bogoslovska smotra* 22 (1934.) 3, 214-227.

blira kao „samostalna znanost“ koja se razlikuje od ranijeg ograničavanja na „naravno opravdanje vjere“.¹³ No, hrvatski teologijski filozof svrhu nove „samostalne znanosti“ određuje kao apologetsku: potreba za njom slijedi iz izazova „modernih imanentističkih, racionalističkih i idealističkih sistema“, jer je valjalo „sa čisto filozofskog stanovišta odbiti napadaje na religiju, i to baš na bit religije“.¹⁴

Prevoditelj Božo Dujmović koristi termin *religijska filozofija* u prijevodu knjige njemačkog filozofa Petera Fischera, slijedeći njegovu terminologiju skru diferencijaciju. Naime, Fischer određuje *religijsku filozofiju* kao „onaj dio aspekata određenih filozofijskih disciplina“ koji se bavi pojmovima koji se javljaju i u religiji.¹⁵ U diferenciranom smislu on koristi i termin *filozofija religije*, kako je, među ostalim, vidljivo iz njegove postavke prema kojoj pluralnost religijskih filozofija proizlazi „iz pluralnosti filozofijskih metoda koje se primjenjuju u religijskoj filozofiji kao filozofiji religije“.¹⁶

2. Dio metafizike?

Ako bismo navedene odredbe sveli na neki zajednički nazivnik, moglo bi se ustvrditi kako je predmet filozofije religije ono *transcendentno/sveto*. I tu se dopijeva do teškoća. Naime, prema *klasičnoj* razdiobi filozofijskih disciplina, navedena definicija implicirala bi istovjetnost filozofije religije s racionalnom teologijom (*theologia rationalis* ili *theologia naturalis*) kao jednom od posebnih metafizika odnosno kao jednog područja posebnih metafizika. I u suvremenim se raspravama filozofija religije kadšto identificira s filozofijskom teologijom, iako dominira mišljenje da se filozofijska teologija bavi i ispitivanjem ključnih teologijskih ideja i vjerovanja, božanskim osobinama te ispitivanjem dosljednosti teologijskih učenja.¹⁷

Poseban problem, koji se ovdje može tek naznačiti, sastoji se u razgraničenju između prirodne ili racionalne teologije i filozofijske teologije. Čini se da bi crta razdvajanja išla posredstvom uvida u to da se filozofijska teologija usredotočuje na iskustvo o onom božanskom, kako to, primjerice, čini talijanski filozof religije Sergio Sorrentino u uvodu zbornika o prirodnoj i racionalnoj teologiji. On u okviru filozofijskog tematiziranja religije razlikuje tri osnovna usmjerenja: prvo usmjerenje (filozofijska teologija) pokušava zahvatiti bitne fenomenologijske konstituense

¹³ Usp. Vilim KEILBACH, 215.

¹⁴ Usp. *isto*, 227.

¹⁵ Usp. Peter FISCHER, *Filozofija religije*, Zagreb, 2010., 27.

¹⁶ Usp. Peter FISCHER, 32.

¹⁷ Tako filozofijsku teologiju među ostalima definira i već spomenuti Patrick QUINN, *Filozofija religije od A do Ž*, 81.

iskustva o onom božanskom, dok je treće usmjerenje obilježeno transcendentnim pristupom kojim se iskustvo o onom božanskom razumije na utemeljujućoj razini samog iskušavanja.¹⁸ Međutim, drugo usmjerenje obilježeno je upućivanjem na to da je božansko „lišeno značenja i kognitivne relevantnosti“.¹⁹ Ako bi se ova orijentacija uključila u filozofijsku teologiju kao jedno od njezinih legitimnih usmjerenja, izgubila bi se jasna razlika između filozofijske teologije i filozofijske, pa i zdravorazumske, kritike religije.²⁰

Razlika između racionalne/prirodne teologije i teologije objave je jasna: prva ne uzima u obzir nikakvu objavu niti predaju, već se služi isključivo racionalnom argumentacijom. No, razlika između racionalne teologije i filozofije religije nije toliko jednoznačna, uzme li se u obzir zahtjev brojnih autora da se sadržaji vjerovanja trebaju filozofijski promišljati. Primjerice, njemački filozof Tetens inzistira na postavci da teologija može pretendirati na racionalnost samo pod uvjetom da „stvar s Bogom“ razmatra posredstvom umnog promišljanja.²¹ To onda uključuje strogo racionalno promišljanje mjerodavnih elemenata objave, ne ograničavajući se na argumentaciju svojstvenu prirodnoj teologiji kakvu je u ranijem novovjekovlju – dakako, na tragu skolastičke tradicije – definirao Christian Wolff.

Dolazimo do toga da bi filozofija religije koja bi uključivala i promišljanje objave izlazila iz područja čiste metafizike i obuhvaćala bi racionalni pristup religijskim sadržajima utemeljenima na objavi i/ili predaji, a pritom se ne bi bavila istraživanjem transcendentnoga „kao takvoga“. Druga mogućnost koja se tu nadaje sastoji se u usredotočivanju istraživanja u području filozofije religije na ljudski odnos spram *transcendentnoga/svetoga*.

Prvi pristup – dakle, racionalno razmatranje *transcendentnoga/svetoga* koje obuhvaća i one elemente koji nisu zasnovani na čistoj logici, već na objavi i tradicijom ili religijskim autoritetom uspostavljenim odnosno

¹⁸ Usp. Sergio SORRENTINO, *Il circolo tra religione e divino nell'esercizio della comprensione filosofica*, u: Sergio SORRENTINO (ur.), *Teologia naturale e teologia filosofica. Atti del IV Convegno annuale della Associazione Italiana di Filosofia della Religione*, Roma, 2006., posebno 7-10.

¹⁹ Usp. Sergio SORRENTINO, 8.

²⁰ Kao primjer zdravorazumske kritike religije može poslužiti djelo engleskoga analitičkog filozofa Antonyja FLEWA *God, Freedom and Immortality. A Critical Analysis*, Buffalo, 1984. Na temelju evidencijalističke epistemologije u tom djelu (posebno u poglavlju „The Presumption of Atheism“, koje je izvorno kao članak objavljeno 1976.) Flew, koji će potkraj života postati deist, afirmira na zdravom razumu zasnovan „novi ateizam“.

²¹ Usp. Holm TETENS, *Gott denken. Ein Versuch über rationale Theologie*, Ditzingen, 2015., posebno 91.

danim istinama – može kao svoj učinak imati ili a) filozofijsku kritiku religije ili b) filozofijsko opravdanje vjerovanja.

2.1. Filozofijska kritika religije

Ako se predmetu pristupi bez unaprijed utvrđenih neupitnih istina izvedenih iz spoznajnih moći ograničenih ljudskom prirodom (i podložnih robovanju onim *idolima* o kojima je govorio Francis Bacon), rezultat će biti filozofijska kritika religije. Tu su, međutim, nužne dvije napomene. *Prvo*, kritika ne implicira nužno opovrgavanje predmeta kritike (kao što, primjerice, nisu sve kazališne ili filmske kritike negativne), nego, ako je bespredrasudna, ona je propitujuće i preispitujuće vrednovanje vlastitog predmeta.²² *Drugo*, na metodu i karakter svake filozofijske kritike utječu pretpostavke od kojih ona polazi, što može utjecati na rezultat kritike, a pod određenim okolnostima čak može dovesti u pitanje njezinu proklamiranu bespredrasudnost.

Kao primjer neka posluži ona filozofijska kritika religije koja polazi od nekih neupitnih pretpostavki obilježenih apriornim odbacivanjem mogućnosti racionalne rasprave o bilo kakvoj transcendenciji i o nečemu što bi bilo transcendentno, kao što je to slučaj u stanovitim inačicama materijalističke metafizike ili pak u pozitivističkom opovrgavanju svake mogućnosti smislenog govora o transcendenciji. Konkretno, Carnapovo osporavanje mogućnosti smislenog govora o ne-empirijskim objektima i općenito o prividnim problemima²³ neizostavno bi rezultiralo time da bi filozofijska kritika religije, koja bi polazila od neupitno prihvaćenih postavki njegove „kritike metafizike“, bezuvjetno morala završiti u ukazivanju na besmislenost, pa stoga i neodrživost, bilo kojega religijskog diskursa. Na tom će tragu Alfred Ayer, jedan od vodećih britanskih filozofa 20. stoljeća, ustanoviti da je „bog“ metafizički termin te samim time njegova opstojnost ne može biti čak ni vjerojatna, iz čega slijedi da se nužno mora unaprijed odbaciti svaka smislenost pitanja o Božjoj opstojnosti.²⁴

Kakvom bi izgledala filozofija religije koja bi se zasnivala na znamenitoj Wittgensteinovoj postavci koju srećemo na kraju *Tractatusa*, koja govori o nužnosti šutnje o onomu o čemu se ne može govoriti?²⁵

²² Usp., primjerice, Rahel JAEGGI – Tilo WESCHE (ur.), *Was ist Kritik?*, Frankfurt/M, 2009.

²³ Usp. Rudolf CARNAP, *Scheinprobleme in der Philosophie. Das Fremdpsychische und der Realismusstreit*, Berlin, 1928., posebno 27-36.

²⁴ Usp. Alfred AYER, *Language, Truth and Logic*, London, 1971., 120, usp. Brian DAVIES, *Uvod u filozofiju religije*, Zagreb, 1998., 12.

²⁵ O kontekstu i konzekvencijama toga Wittgensteinova stava usp. Rainer THURNHER, *Hermeneutička filozofija kao angažman*, Zagreb, 2004.

Najvjerojatnije bi se takva filozofijska (ili pseudofilozofijska) kritika religije svela na ukazivanje na navodnu besmislenost ozbiljnog bavljenja religijskim vjerovanjima (koja su, prema stanovitoj vrsti Wittgensteinovih sljedbenika, nužno iracionalna), a u boljem slučaju na evidencijalistički utemeljenu argumentaciju prema kojoj izostaju valjani dokazi koji potkrjepljuju ta vjerovanja.²⁶ Ukratko, nije dovoljno proklamirati bespredsudnost da bi se ona zbiljski dosegla.

2.2. Apologetika

Ako je, pak, polazište filozofijskog pristupa religiji odnosno transcendentnom/svetom obilježeno predracionalnim ili transracionalnim, neutpitnim i na osobnom vjerovanju zasnovanom prihvaćanju religijskih istina, onda kao rezultat u pravilu dobivamo apologetiku. Riječ je o drevnoj grani teologije, koja u kršćanstvu započinje još s apostolom Pavlom,²⁷ a čija se zadaća može definirati nastojanjem obrane i opravdanja objave i uopće vjerskih istina te, posebice, racionalnog opovrgavanja prigovora i osporavanja opravdanosti vjerovanja. Dakako, apologetika nije svojstvena isključivo kršćanskoj teologiji, već je nalazimo u teologijama svih relevantnih religija (nerijetko u obliku opovrgavanja konkurentskih vjerovanja),²⁸ pa i u panteizmu *New age* vrste.²⁹

Apologetsko profiliranje filozofije religije sadrži još jednu dimenziju, posebice ako se dogmatsko-apologetske intencije koje obilježavaju ovaj pristup primarno oblikuju na razini filozofije, dakle posredstvom filozofijske argumentacije, a tek sekundarno, na razini retorike, pri aplikaciji rezultata istraživanja za, primjerice, homiletičke ili katehetske svrhe. U

²⁶ Kao primjer takvog pristupa predmetnoj problematici mogu poslužiti radovi sabrani u zborniku ogleđa o filozofijskoj teologiji, primjerice članak Johna Jamiesona Carswella SMARTA *The Existence of God* (usp. Antony FLEW i Alsdair MACINTYRE /ur./, *New Essays in Philosophical Theology*, Norwich, 2012., 47-58.), u kojem autor naslovno pitanje razrješava na temelju argumentacije izvedene iz utilitarističke pozicije.

²⁷ Za pregled kršćanske apologetike usp. Norman L. GEISLER, *Christian Apologetics*, Grand Rapids, 1988., i Avery DULLES, *A History of Apologetics*, San Francisco, 2005. O širem kontekstu nastanka i razvitka apologetike usp. José ORLANDIS, *Historia de la Iglesia I: La Iglesia antigua y medieval*, Madrid, 2013. Justin, Origen, Tertulijan i drugi kršćanski apologeti opovrgavali su prigovore većega broja kasnih helenističkih filozofa, o čemu usp. pregled Branka BOŠNJAKA, *Grčka filozofska kritika Biblije. Kelsos conta apologeticos*, Zagreb, 1971.

²⁸ Usp. npr. budističko opovrgavanje kršćanskog teizma u: Gunapala DHARMASIRI, *A Buddhist critique of the Christian concept of God: a critique of the concept of God in contemporary Christian theology and philosophy of religion from the point of view of early Buddhism*, Colombo, 1974.

²⁹ Usp. www.pantheism.net/manifest (19. XII. 2017).

prvom slučaju, naime, imamo posla s racionalnim ili noetičkim³⁰ utemeljenjem fundamentalne teologije, te bi se tako shvaćena filozofija religije ispostavila kao neka vrsta legitimacijskog uvoda u teologiju.

Takav je pristup posebice svojstven neoskolastičkom razumijevanju i prakticiranju noetike, što ih reprezentativno oblikuje Stjepan Zimmermann.³¹ Iako Zimmermann ne imenuje svoju noetiku i u njoj sadržanu kritiku subjektivističkih i idealističkih koncepcija kao filozofiju religije, rasprava o Kantovu poimanju religije, koju je dodao u navedenom drugom izdanju spomenute knjige, mogla bi i formalno opravdati njezino kategoriziranje u sferi filozofije religije. No, Zimmermannova filozofija religije³² u užem smislu (koja se, dakako, ne ograničava samo na kritiku Kantove filozofije religije, već tematizira različite autore i pitanja, da bi se u kasnijem razdoblju usredotočila na Jaspersovu filozofiju), a ona se organski nadovezuje upravo na njegovu noetiku te se na njoj zapravo i temelji, mogla bi bar djelomice potvrditi valjanost spomenuta kategoriziranja noetike kao (dijela) filozofije religije, posebice s obzirom na činjenicu da Zimmermann identificira svoju noetičku kritiku Jaspersa s filozofijom religije.³³

Filozofiju religije izrijeком tako, dakle kao utemeljenje fundamentalne teologije, razumije niz novijih katoličkih autora kao, primjerice, Erich Przywara, jedan od vodećih teologa u 20. stoljeću.³⁴

3. Grana antropologije?

Druga ranije navedena mogućnost, usredotočenje predmeta filozofijskog istraživanja na ljudski odnos spram transcendentnoga i/ili svetoga, upućuje na smještanje filozofije religije u okvir filozofijske antropologije. Naime, ukoliko je riječ o ljudskom odnošenju spram bilo čega, onda se, disciplinarno gledano, radi o filozofijskoj antropologiji, pa stoga to

³⁰ O noetici kao „graničnoj filozofijskoj disciplini“ usp. npr. Lawrence KRADER, *Noetics. The Science of Thinking and Knowing*, New York, 2010., posebno 1-10.

³¹ Usp. Stjepan ZIMMERMANN, *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Beograd, 1926.

³² Usp. Ivan ČEHOK, *Filozofijska ostavština Stjepana Zimmermanna*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 19 (1993.) 37-38, posebno 193. i 200.

³³ Usp. Ivan ČEHOK, *Filozofijska ostavština Stjepana Zimmermanna* 200. U vezi s kontekstom usp. Otto MUCK, *Die transzendente Methode in der scholastischen Philosophie der Gegenwart*, Innsbruck, 1964.

³⁴ Usp. Thomas SCHUMACHER, *In-Über. Analogie als Grundbestimmung von Theo-Logie. Reflexionen im Ausgang von Erich Przywara*, München, 2003., posebno 55-58, te Martha ZECHMEISTER, *Gottes-Nacht. Erich Przywaras Weg Negativer Theologie*, Münster, 2000., posebno 258.

važi i za odnošenje spram onoga što predstavlja predmet istraživanja u području filozofije religije.

Ostaje otvorenim pitanjem u kojoj bi mjeri filozofija religije kao dio filozofijske antropologije koji tematizira ljudsko odnošenje spram transcendentnoga/svetoga ujedno bila i dio teologijske antropologije.³⁵ Sigurno bi njezina svrhovitost bila, bar nekim dijelom, zajamčena naznačenom interdisciplinarnom orijentacijom. Filozofija religije koja bi bila utemeljena na takvoj interdisciplinarnosti graničila bi s jedne strane s drugim tematskim ili subdisciplinarnim poljima filozofijske antropologije (uključujući i filozofijsku psihologiju), a s druge strane sa psihologijom religije i empirijskim granama antropologije, posebice sa socijalnom i kulturnom antropologijom,³⁶ te svakako i s religiologijom kao interdisciplinarnom općom znanošću o religiji.

4. Pokušaji razrješenja

Ako je filozofija religije dio metafizike, onda je nejasno po čemu se ona razlikuje od filozofijske teologije, kako u smislu filozofijske kritike religije tako i u smislu njezina profiliranja usmjerenoga na racionalno utemeljenje filozofije objave. To se utemeljenje pokušava postići posredstvom usredotočenja na pitanja o mogućnosti racionalnog opravdanja vjerovanja u transcendentno. Takvo njezino profiliranje može (iako nužno i ne mora) dospjeti čak do gubljenja jasnog razgraničenja između na taj način određene filozofije religije i apologetike. Ako se filozofija religije treba razlikovati od filozofijske teologije već time što se sama filozofija religije ograničava na ljudski odnos spram transcendentnoga i/ili svetoga, onda je ona dio filozofijske antropologije. Potraga za adekvatnom disciplinarnom odredbom filozofije religije dodatno se usložnjava ako se u obzir uzmu one vrste novijih razumijevanja filozofijske teologije koje stavljaju naglasak na istraživanje (uvijek nužno ljudskog) iskustva transcendentnoga (božanskoga) i/ili svetoga.³⁷

³⁵ O predmetu teologijske antropologije usp. Bertram STUBENRAUCHER – Andrej LORGUS, *Handwörterbuch Theologische Anthropologie*, Freiburg/B, 2013.

³⁶ Cliford Geertz u *Religiji kao kulturnom sustavu* ocjenjuje kako su napretku religijske znanosti najviše pridonijeli Émil Durkheim, Max Weber, Sigmund Freud i Bronislaw Malinowski, više nego drugi, primjerice Ludwig Feuerbach i Karl Marx, a „zanimljivo“ je da je „zaobišao“ (i) Hegelova predavanja o religiji i o odnosu filozofije prema religiji (Janez JUHANT, *Raziskovanje religije v sodobnem svetu. Filozofija, znanost in religija*, u: Josip OSLIĆ – Alojz ČUBELIĆ – Nenad MALOVIĆ /ur./, *Filozofija i teologija u kontekstu znanstveno-tehničke civilizacije*, Zagreb, 2016., 304.

³⁷ U tom je smislu paradigmatičan iskaz suvremenoga njemačkog filozofa Rentscha, koji će ustanoviti da je „život prožet praktičkim priznavanjem transcendencije svijeta dru-

Na temelju naznačenih prijepora o karakteru filozofije religije – je li ona, naime, dio metafizike, apologetika ili pak dio filozofijsko-teologijsko-kulturološki-interdisciplinarnе antropologije – činio bi se opravdanim zaključak da se pokušaj disciplinarnе definicije filozofije religije zapleo u nerazrješive teškoće. Što aktualne tendencije u polju filozofije nude na planu nadmašivanja tih teškoća?

Jedan od najznačajnijih pokušaja konzistentnog zasnivanja filozofije religije svojim projektom reformirane epistemologije nudi američki filozof Alvin Plantinga. Opovrgavajući onu vrstu prigovora kojima vodeći predstavnici analitičke filozofije nastoje dokazati besmislenost prihvatanja iracionalnih religijskih vjerovanja, Plantinga na temelju kritike evidencijalizma argumentira u prilog postavke prema kojoj religijska vjerovanja mogu proizlaziti iz ispravna funkcioniranja ljudskih kognitivnih moći ukoliko su ona utemeljena na određenim vjerskim iskustvima, odnosno ako spoznajni mehanizam funkcionira u skladu s vlastitim načelima i planom.³⁸ No, teško je osporiti da se takav pokušaj u bitnom smislu razlikuje od već prikazanoga noetičkog pristupa opravdanja religijskih vjerovanja.

Je li izlaz u prihvaćanju pluralističkog tumačenja fenomena religije kakav danas zastupa engleski filozof religije John Hick? Autor brojnih knjiga, među kojima se ističu *Bog ima mnogo imena*, *Tumačenje religije* i *Filozofija religije*,³⁹ Hick pokušava dokazati racionalnost religioznog iskustva, i to tako što gradi jednu epistemologiju religije koja se suočava s pluralizmom predodžbi o božanskom, te – nadomjestivši politeističke bogove i monoteističkog Boga pojmom Zbiljskoga (u smislu transcendentne zbiljnosti onoga apsolutnoga, koje različite religije i različite tradicije iskušavaju na različite načine, a koji može funkcionirati i u ne-teističkim tradicijama) – on, upravo kantovski, uvodi razlikovanje između Zbiljskoga po sebi i Zbiljskoga za nas. Konačan rezultat Hickove epistemologije religije očituje se u relativiziranju pretenzija objavljenih (pa konzekventno i svih institucionaliziranih i neinstitucionaliziranih) religija na posjedovanje apsolutne istine, čime se njegova epistemologijski utemeljena filozofija religije približava agnosticizmu. Nema dvojbe da je

gih i mojeg vlastitog svijeta pretpostavka bilo koje umne zajedničke prakse“ (Thomas RENTSCH, *Transzendenz und Negativität. Religionsphilosophische und ästhetische Studien*, Berlin – New York, 2011., 12.)

³⁸ Usp. Danijel TOLVAJČIĆ i Aleksandra GOLUBOVIĆ, *Perspektive suvremene anglosaksonske filozofije religije*, u: *Filozofska istraživanja*, 34 (2014.) 3.

³⁹ Usp. John H. HICK, *God Has Many Names*, Philadelphia, 1982., *An Interpretation of Religion. Human Responses to the Transcendent*, London 1989., te *Philosophy of Religion*, Pearson, London 1989.

Hick izbjegao kako iskušenja apologetike tako i iskušenja pozitivističke ili materijalističke kritike religije (odnosno opovrgavanja smislenosti ili održivosti religijskih vjerovanja), ali time je tek otvorio neka pitanja, počevši od problema ontologijskog statusa transcendentnoga.⁴⁰

Kao moguće razrješenje tog pitanja nadaje se i tzv. ne-realistička filozofija religije, koja se ponekad može zasnivati na antirealističkoj teoriji znanosti kakvu, među ostalima, zastupa nizozemski teoretičar Bastian Cornelis van Fraassen, utemeljitelj „konstruktivnog empirizma“. Prema „konstruktivnom empirizmu“, zadaća znanosti sastoji se u tomu da nas snabdijeva empirijski adekvatnim teorijama, a uvjerenje u empirijsku zasnovanost neke teorije dovoljno je za njezino prihvaćanje, što je suprotno „naivnom empirizmu“ kakav se danas zastupa posebice u analitičkoj filozofiji.⁴¹ Na tim se pretpostavkama formuliraju antirealistička tumačenja religije, kojima se pokušavaju nadmašiti antiteze konfesionalnih teologija. Najpoznatiji zastupnik ne-realističke ili antirealističke filozofije religije je Don Cupitt.⁴² Slično Rortyjevu antireprezentacionizmu, a na tragu Kantove kritike dogmatskog realizma (kakav u klasičnoj filozofiji paradigmatično zastupa Aristotel, a u klasičnoj geometriji Euklid), Cupitt odbacuje koncept objektivnoga i od ljudi neovisnoga vječnog bitka, kozmičkoga poretka što nam ga adekvatno posreduje religija. Prihvaćanje ne-realističke pozicije implicira priznanje ljudskog podrijetla svih religijskih i etičkih ideja, te se time napušta vjerovanje u neupitnu opstojnost objektivne i vječne istine.⁴³

Ni metafizika ni relativizam

Konzekvence Cupittova anti-realizma dopuštaju jasno ocrtavanje granice koja razdvaja filozofiju religije od filozofijske teologije kao integralnog dijela metafizike. Time filozofija religije u disciplinarnom pogledu stječe svoje (srazmjerno autonomno)⁴⁴ mjesto u sistematici filozofije.

⁴⁰ Usp. Danijel TOLVAJČIĆ, *Religijski pluralizam kao izazov za filozofiju religije*: John Hick, u: *Filozofska istraživanja*, 31 (2011.) 1.

⁴¹ Usp. Bas C. VAN FRAASSEN, *The Scientific Image*, Oxford – New York, 1980., 12.

⁴² Usp. Don CUPITT, *Is Nothing Sacred? The Non-Realist Philosophy of Religion. Selected Essays*, New York, 2002., posebno 33. i dalje.

⁴³ Usp. www.doncupitt.com/non-realism (9. I. 2017.).

⁴⁴ Napomena o relativnoj autonomiji filozofije religije predstavlja primjenu principa koji važi za sve filozofijske discipline: budući da je filozofija nužno cjelina, uvijek nužno valja nastojati na održavanju organske povezanosti specifičnih problema pojedine discipline s problemima drugih područja filozofijskih istraživanja, tj. s problemima drugih disciplina. Opsežnija argumentacija u: Lino VELJAK, *Principi ontologije i*

Oslobađanje filozofije religije od okova klasične metafizike vodi ukidanju organske veze transcendentnoga s metafizičkim apsolutom. No, to razdvajanje transcencije od apsoluta nipošto nije lišeno teškoća. Spomenuto bi razdvajanje, čini se, bilo opravdano, odnosno smanjilo bi dramatičnost potencijalnih teškoća, samo pod uvjetom da razdvajanje transcendentnoga od apsoluta (odnosno od pretenzija na apsolutnost i na posjedovanje apsolutne istine) ne urodi padom u relativizam te u odatle proizlazeći cinizam, kako je to nerijetko slučaj u različitim inačicama postmodernističke filozofije.⁴⁵ Primjena Derridine filozofije i dekonstruktivističke metode na filozofiju religije, čija samorazarajuća dijalektika izaziva tek zbunjenost, kako to s pravom primjećuje Fischer,⁴⁶ ne obećava, kako izgleda, oslobađanje postmodernistički postavljene filozofije religije (kao ni filozofije u cjelini) od opasnosti da upadne u nešto što bi znatnim dijelom bilo na samom rubu neobvezujućega ispraznog brbljanja. Kao što banalni realizam, koji čak i ne zna da predstavlja jednu od lošijih inačica metafizike, vodi u bespuće, tako u bespuće vodi i postmodernistički estetizirajući relativizam.

Izbjegne li ta iskušenja, filozofija religije zadržava jasan predmet svojih istraživanja. Njezin je predmet istovjetan predmetu većega dijela teologije i najvećega dijela religiologije, ali ona, već ni metodički, nije s njima istovjetna.

pitanje o primatu ontologije nad logikom i gnoseologijom, u: *Studia lexicographica*, 5 (2011.) 2.

⁴⁵ Usp. Jochen SCHMIDT, *Vielstimmige Rede vom Unsagbaren. Dekonstruktion, Glaube und Kierkegaards pseudonyme Literatur*, Berlin – New York, 2006.

⁴⁶ Usp. Peter FISCHER, *Filozofija religije*, 190.

Abstract

THE SUBJECT OF THE PHILOSOPHY OF RELIGION

If the subject of philosophy of religion were to be defined as the transcendent, than it would simply be a part of metaphysics, identical to philosophical theology (in the sense of Wolff's classic division of special metaphysics). If philosophy of religion were to be limited to human relationship with the transcendent and/or sacred, then it would represent one of the dimensions or aspects of philosophical anthropology. If the questions on the possibilities of rational justification of believing in the transcendent were to be established as a central issue of philosophy of religion (as it is the case in the major part of the analytical philosophy of religion), then philosophy of religion would be practically equal with the rational and noetic foundation of theology. Is it permitted to seek the resolution of these quandaries regarding the disciplinary status of philosophy of religion in the acceptance of a pluralist or even non-realistic interpretation of the transcendent and the human relationship to the transcendent and/or sacred? Or perhaps there is more perspective, philosophically speaking, along the route which would start with the abolishment of the organic link of the transcendent and the absolute? This abolishment would make sense only if the division of the transcendent from the absolute would not lead us into relativism and, in the end, cynicism.

Key words: philosophy of religion, transcendent, sacred, absolute, rational or natural theology, anthropology